

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า

นายหวิน จำปานิน

พระพุทธเจ้าทรงได้รับการยกย่องว่าทรงเป็น “พระบรมครู” (Teacher of Teachers) หรือ “ศาสดาเอก” (Greatest Teacher) ในโลก เพราะพระองค์ทรงมีวิธีสอนที่ดีเยี่ยม ทำให้ผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง มีคำกล่าวว่า พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงสอนใครแต่ละครั้ง พระองค์ก็ทรงอาศัยองค์ประกอบหลายๆ อย่าง ในการสอนบุคคลระดับต่างๆ ที่มีพื้นฐานความรู้ สติปัญญาที่แตกต่างกัน พระองค์ได้ประยุกต์คำสอนแต่ละให้มีความเหมาะสม เป็นการสอนที่แสดงถึงพุทธลีลาส่วนพระองค์ ที่น่าสนใจ การสอนในลักษณะนี้ของพระองค์ เป็นการนำเสนอหาที่มีอยู่มาทำการตีความ โดยอาศัยข้อมูลที่มีอยู่ตามสถานการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น แล้วนำเข้าสู่หลักการที่ถูกต้องในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะ หลักการสอนวิธีสอนธรรม และเทคนิควิธีสอนธรรมของพระองค์โดยสังเขป

๑. หลักหรือกลวิธีในการสอน หมายถึง หลักการสอนทั่วไป ที่ทรงเน้น มีอยู่ ๔ ประการ ดังนี้

๑.๑ แจ่มแจ้ง (Clear) อธิบายแจ่มแจ้งดูจนนำมาวางให้ตรงหน้า (สันตัสสนา)

๑.๒ จูงใจ (Persuasive) พุดจูงใจอยากปฏิบัติตามที่สอน (สมาทปนา)

๑.๓ อาจหาญ (Encouraging) ทำให้ผู้ฟังเกิดความกล้าหาญ มั่นใจที่จะปฏิบัติตาม (สมุตตเตชนา)

๑.๔ ร่าเริง (Meaningful) ให้ผู้ฟังเกิดฉันทะในการฟัง สนุกสนานไปกับการสอน ไม่เบื่อ (สัมปหังสา)

๒. วิธีสอนของพระพุทธเจ้า มี ๓ แบบ ดังนี้

๒.๑ แบบบรรยาย (Lecture) การสอนแบบนี้ทรงใช้เสมอ ส่วนมากจะเป็นบรรยายภาคที่มีผู้ฟังจำนวนมาก เช่น ที่วัดพระเชตุพนมหาวิหาร พระองค์จะเสด็จลงแสดงธรรมเทศนาในช่วงบ่ายของทุกวัน เมื่อครั้งแสดงธรรมครั้งแรกคือโปรดปัญจวัคคีย์ทรงใช้วิธีบรรยายตั้งแต่ต้นจนจบ

๒.๒ แบบสนทนา (Dialogue) แบบนี้ทรงใช้บ่อยมาก อาจเพราะผู้ฟังมีโอกาสได้แสดงความคิดเห็น ทำให้การเรียนการสอนสนุก ผู้ฟังมีความรู้สึกว่าตนกำลังสนทนากับผู้สอน ไม่ใช่ “ถูกสอน” ในการสนทนาพระพุทธเจ้าทรงทำหน้าที่ซักถาม โยนประเด็นปัญหาให้ขบคิดแล้วทรงสรุปให้เข้าใจ

๒.๓ แบบตอบปัญหา (Questions & Answers) แบ่งย่อยออกเป็น ๔ อย่าง ดังนี้

(๑) ตอบแบบตรงไปตรงมา (เอกังสพพยากรณียปัญหา) ไม่อ้อมค้อม ไม่มีเงื่อนไข เช่น ถ้าถามว่า ทางพ้นทุกข์คืออะไร ตอบทันทีเลยว่าทางพ้นทุกข์คืออริยสัจสี่

(๒) ย้อนถามก่อนแล้วค่อยตอบ (ปฏิปจฉาพยากรณียปัญหา) ปัญหา บางอย่างจะตอบทันทีไม่ได้ ต้องย้อนถามเพื่อความแน่ใจก่อนแล้วค่อยตอบ เช่น ถามว่า คนเราทำกรรมแล้ว ตายไปเกิดชาติหน้าจะตกนรกหรือขึ้นสวรรค์ ต้องย้อนถามว่า ที่ทำกรรมนั้น ทำกรรมดี หรือกรรมชั่ว ถ้าทำกรรมดีย่อมขึ้นสวรรค์ ถ้าทำกรรมชั่วย่อมตกนรก ดังนี้ เป็นต้น

(๓) แยกประเด็นตอบ (วิภังชพยากรณียปัญหา) บางครั้งก็แยกตอบเป็นเรื่องๆ เป็นประเด็นๆ ไป ยกตัวอย่าง มีผู้ถามพระพุทธองค์ว่า พระองค์ตำหนิตะ (ความข่มงวด) ทุกอย่างหรือไม่ พระพุทธองค์ทรงแยกแยะประเด็นตอบว่า ถ้าเป็นความข่มงวดแบบทรมานตัวเองให้ลำบากต่างๆ นานา พระพุทธองค์ทรงตำหนิ แต่ถ้าเป็นความข่มงวดแบบธุดงค์วัตรพระองค์ทรงสรรเสริญ

(๔) ตัดประเด็นหรือไม่ตอบ (ฐปณียปัญหา) มีปัญหาบางอย่างที่พระองค์ไม่ทรงตอบเรียกว่า “อพยากตปัญหา” เช่น ถามว่าโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง โลกมีที่สิ้นสุดหรือไม่ พระอรหันต์ตายไปแล้วยังคงอยู่หรือไม่ เหตุผลที่ไม่ทรงตอบ เพราะว่า แม้จะรู้หรือไม่รู้ ก็ไม่ทำให้ทุกข์ที่มีอยู่เพิ่มขึ้นหรือลดลง ในบางกรณีที่มีผู้ถามต้องการให้ทรงขัดแย้งกับคนอื่น พระองค์ไม่ทรงตอบ เช่น ขวากาลามะ แห่งหมู่บ้านเกสปุตตนิคม เล่าว่ามี

เจ้าลัทธิต่างๆ ที่ผ่านมาต่างก็ดูถูกลัทธิของคนอื่นว่าผิด ของตนถูกต้อง แล้วทูลถามพระองค์ว่า พวกไหนสอนถูก พวกไหนสอนผิด พระองค์ตรัสว่า ใครจะสอนถูกสอนผิดช่างเถิด เราตถาคตจะแสดงธรรมให้ฟัง

๓. เทคนิควิธีสอน พระพุทธเจ้าทรงใช้เทคนิคการสอนหลากหลายตามอุปนิสัยและจริตของผู้เรียน คือ

๓.๑ ทรงทำนามธรรมให้เป็นรูปธรรม หรือ “ทรงทำของยากให้ง่าย” ธรรมะเป็นนามธรรมละเอียดอ่อนเข้าใจยาก พระองค์ทรงมีเทคนิควิธีทำให้ง่ายขึ้น ซึ่งทำได้หลายวิธี เช่น

(๑) ทรงใช้อุปมาอุปไมย บางเรื่องที่ฟังรู้ได้ด้วย อุปมาอุปไมย พระองค์ทรงใช้ เช่น ตรัสบอกเหล่าสาวกของพระองค์ว่า ธรรมะที่ทรงตรัสรู้นั้นมีมากดุจใบไม้ในป่า แต่ทรงนำมานิมิตเดียวเฉพาะที่จำเป็นจะต้องรู้ ดุจใบไม้ในกำมือ ดังนี้ เป็นต้น

(๒) ทรงยกนิทานประกอบ ทรงยกนิทานชาดก (เรื่องราวของพระองค์เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ บำเพ็ญบารมีในชาติก่อนๆ) เช่น พระเวสสันดรชาดก หรือทรงนำนิทานพื้นบ้านโบราณมาเล่าให้ฟัง ดังเรื่อง ตาบอดคลำช้าง แล้วเข้าใจว่าตนรู้จักช้างดี จึงทะเลาะทู่ตีกัน แล้วสรุปว่า “คนที่รู้เห็นเพียงบางแง่มุมมักจะทะเลาะพู่เถียงกันเพราะทฐิ (ความเห็น)”

(๓) ทรงใช้สื่อการสอน พระพุทธองค์ทรงใช้สื่อการสอนเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจชัดเจนขึ้น ดังทรงสอนสามเณรราหุล เรื่องโทษของการพูดเท็จ

ทั้งที่รู้ โดยทรงใช้ขันตักน้ำเทลงที่ละนิดจนหมดขัน แล้วคว่ำขันลง แล้วทรงยกขันเปล่าขึ้น ตรัสสอนว่า คนที่พูดเท็จทั้งที่รู้ ย่อมเทความดีงามออกทีละนิดจนหมดไปในที่สุด อีกครั้งหนึ่งทรงใช้แว่นส่องหน้าเป็นสื่อในการสอนเรื่อง สติสัมปชัญญะ แว่นมีไว้ส่องดูใบหน้าฉันใด สติสัมปชัญญะก็มีไว้กำกับตนเพื่อส่องดูเรื่องที่คิด การทำและคำที่พูดฉันนั้น

๓.๒ ทรงทาตนให้เป็นตัวอย่าง ในแง่การสอนอาจแบ่งได้เป็น ๒ อย่าง คือ

(๑) สาธิตให้ดูหรือทาให้ดู ดังเมื่อครั้งพระองค์ทรงสั่งให้พระอานนตผลสมน้ำอุ่น แล้วทรงใช้ผ้าชุบน้ำอุ่นเช็ดร่างกายของพระภิกษุรูปหนึ่งที่ป่วยด้วยโรคพุพอง มีหนองไหลเยิ้ม ไม่มีเพื่อนภิกษุดูแล ทรงทาให้ดูเป็นตัวอย่างแล้วตรัสสอนว่า “พวกเธอมาบวชในศาสนาของตถาคต ไม่มีพ่อ ไม่มีแม่ เมื่อพวกเขาไม่ดูแลตนเองในยามป่วยไข้ แล้วใครจะดูแล”

(๒) ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่าง พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ที่ปฏิบัติพระองค์ให้เป็นแบบอย่างที่ดี จึงได้รับการยกย่องว่า เป็นพระบรมครู เป็นศาสดาเอกในโลก

๓.๓ ทรงเลือกใช้คำให้เหมาะสม คำศัพท์ที่คนสมัยนั้นใช้อยู่แล้ว เช่น คำว่าพราหมณ์ ภิกษุ เทพ เป็นต้น พระองค์ทรงนำเอามาใช้สอนธรรม แต่ให้ความหมายใหม่ วิธีนี้ทำให้ผู้ฟังให้ความสนใจและเข้าใจได้ง่ายเพราะได้เทียบเคียงกับความหมายเดิม ครั้งหนึ่งพราหมณ์คนหนึ่งมาชวนให้พระพุทธเจ้าไปอาบน้ำ อ้างว่าอาบน้ำในท่าศักดิ์สิทธิ์แล้วจะหมดบาปได้ขึ้นสวรรค์ พระองค์

ทรงแย้งว่า ถ้าความบริสุทธิ์มีได้ด้วยน้ำมนุษย์ก็บริสุทธิ์สู้กึ่ง หอย ปู ปลาไม่ได้ เพราะสัตว์เหล่านั้นอาบน้ำอยู่ตลอดเวลา ครั้นพราหมณ์ถามว่าพระองค์ไม่สรรเสริญการอาบน้ำหรือ พระองค์ตอบว่าสรรเสริญ แล้วทรงให้ความหมายของการอาบน้ำใหม่ว่า เป็นการอาบ กาย วาจา ใจ ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา

๓.๔ ทรงรู้จักหวั่นและโอกาส คือรอให้ผู้ฟังมีความพร้อมเสียก่อนแล้วค่อยสอน ดังกรณีเด็กหนุ่มชื่อ วักกสิ มาบวชเพราะติดใจในความงามแห่งพระวรกายของพระพุทธองค์ ไม่สนใจปฏิบัติธรรม ได้แต่คอยเฝ้ามองพระพุทธองค์ด้วยความชื่นชม พระองค์ทรงรอให้เธอมีความพร้อมเสียก่อนแล้วตรัสเตือนสติประทานโอวาท จนสำเร็จพระอรหันต์ผลในที่สุด

๓.๕ ยึดหยุ่นในการใช้เทคนิควิธี ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนคือ พระพุทธเจ้าตรัสกับคนฝึกม้าชื่อเกสิ ว่าพระองค์ทรงใช้เทคนิควิธีฝึกสาวกของพระองค์ เช่นเดียวกับที่เกสิฝึกม้า คือ บางครั้งก็ทรงใช้วิธีนุ่มนวล บางครั้งเข้มงวด บางครั้งผสมผสานระหว่างทั้งสองวิธี ถ้าไม่สำเร็จพระองค์ก็ทรง “ฆ่าทิ้ง” ฉุนายเกสิฆ่าม้าที่ฝึกไม่ได้ แต่การฆ่าของพระองค์ หมายถึง ไม่พูดด้วย ไม่ว่ากล่าวตักเตือน หรือ “คว่ำบาตร” ให้ผู้นั้นสำนึกตนในภายหลัง

๓.๖ มีการเสริมแรง เพื่อสัมฤทธิ์ผลแห่งการสั่งสอน การเสริมแรงเป็นสิ่งจำเป็น การตรัสชมเชยพระสาวกของพระสาวกบางรูปให้สงฆ์ฟัง เป็นการเสริมแรงให้ท่านผู้นั้นมีฉันทะในการปฏิบัติธรรมสูงขึ้นตามลำดับ แม้การทรง

ตั้งตำแหน่ง “เอตทัคคะ” (ความเป็นเลิศกว่าผู้อื่น) ให้แก่พระสาวกที่มีความถนัดและความสามารถพิเศษเฉพาะด้านก็นับเป็นการเสริมแรงเช่นเดียวกัน

การเผยแผ่ศาสนาตามแนวพุทธจริยา

พุทธจริยา หมายถึง พระจริยาวัตรหรือความประพฤติที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น มี ๓ ประการ ดังนี้

๑. โลกัตถจริยา พุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก

๒. ญาติัตถจริยา พุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่พระประยูรญาติทั้งหลาย

๓. พุทธัตถจริยา พุทธจริยาที่ทรงบำเพ็ญในฐานะที่ทรงเป็นพระพุทธเจ้า

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจริยาจึงสมควรอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาพระพุทธรจริยาวัตรทั้ง ๓ ประการของพระพุทธองค์เพื่อความเข้าใจแนวพระจริยาวัตรให้ถูกต้อง ดังนี้

๑. โลกัตถจริยา การที่พระองค์ทรงอนุเคราะห์ชาวโลกนั้นแสดงออกในพุทธกิจประจำวันนั่นเอง ซึ่งเห็นได้ชัดว่าวันเวลาที่ผ่านไปแต่ละวันเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่คนอื่นทั้งนั้น พระองค์แทบไม่มีเวลาพักผ่อนเลยแม้ประจวบหนกอย่างไรก็ทรงอุตส่าห์ข่มทุกขเวทนาสั่งสอนคนอื่น ดังเช่น ทรงโปรดสุภัททปริพาชกก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานเป็นต้น พุทธกิจ ๕ ประการ คือ

(๑) ปุเรกัตถกิจ เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาต ถือโอกาสแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ด้วย

(๒) ปัจฉากัตถกิจ เวลาบ่ายทรงแสดงธรรมโปรดประชาชน

(๓) ปุริมยามกิจ เวลาค่ำทรงประทานโอวาทแก่ภิกษุสงฆ์

(๔) มัชฌิมยามกิจ เวลากลางคืนทรงตอบปัญหาเทวดา

(๕) ปัจฉิมยามกิจ เวลาจวนสว่างทรงตรวจดูบุคคลที่พึงโปรดด้วยพระญาณ

๒. ญาติัตถจริยา พระพุทธองค์ทรงสงเคราะห์พระญาติ เมืองกบิลพัสดุ์และพระญาติเมืองเทวทหะหลายครั้ง เพราะทรงถือว่าแม้พระองค์จะเป็น “คนของโลก” แล้ว ก็ไม่ทรงละเลยการอนุเคราะห์เกื้อกูลกันฉันเครือญาติเช่น

- เสด็จนิวัติกลับเมืองกบิลพัสดุ์เพื่อโปรดพระพุทธรบิดา และพระประยูรญาติทั้งหลายหลังการตรัสรู้แล้ว

- เสด็จขึ้นไปโปรดพระพุทธรมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยเทศนาพระอภิธรรมโปรดตลอดพรรษา

- ทรงระงับสงครามแย่งน้ำในแม่น้ำโรหิณีระหว่างศากยวงศ์และโกลิยวงศ์ ทำให้พระญาติทั้งสองฝ่ายไม่ต้องฆ่าฟันกันให้เสียเลือดเนื้อ เหตุการณ์สำคัญครั้งนี้ชาวพุทธได้สร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นอนุสรณ์ปางหนึ่ง เรียกว่า “พระพุทธรูปปางห้ามญาติ” (พระพุทธรูปยืนยกหัตถ์ขวาในท่าห้ามปราม)

- ทรงเสด็จไปป้องกันพระญาติฝ่ายศากยวงศ์จากการถูกทาลายล้างของพระเจ้าวิตุททะ ผู้ยกทัพมาโจมตีเมืองกบิลพัสดุ์ ด้วยความแค้นส่วนตัวถึงสามครั้ง

๓. พุทธัตถจริยา หน้าที่ที่พระพุทธองค์ทรงกระทำในฐานะที่เป็นพระพุทธเจ้า ความจริงรวมอยู่ในโลกัตถจริยานั่นเอง แต่ที่แยกพูดอีกต่างหากก็เพื่อเน้นว่า หน้าที่บางอย่างพระพุทธเจ้าเท่านั้นทรงทำได้ พุทธะอื่นๆ (คือปัจเจกพุทธะและอนุพุทธะ) ไม่สามารถทำได้ พุทธจริยามีมากมาย เช่น

๓.๑ การช่วยสรรพสัตว์ข้ามห้วงทุกข์ พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีมายาวนาน เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ก็ตั้งพระปณิธานจะช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ เมื่อได้ตรัสรู้แล้วทรงทำหน้าที่นี้ตลอดพระชนม์ชีพ

๓.๒ การปูพื้นฐานแห่งกุศลธรรม หรืออุปนิสัยที่ดีในกายหน้า ในกรณีทรงแนะหรือฝึกฝนบางคนไม่ได้ เพราะเขามีความหยาบช้ำหนาแน่นไปด้วยโมหะอวิชชาเกินกว่าจะเข้าถึงธรรมได้ พระองค์ไม่ทรงทอดทิ้งพยายามสั่งสอนเพื่อให้เขามีอุปนิสัยปัจจัยที่ดีในกายภาคหน้า ดังกรณีทรงบวชให้พระเทวทัต ทั้งๆที่รู้ด้วยพระญาณว่าเทวทัตบวชแล้วจักทำสังฆเภท (สร้างความแตกแยกในหมู่สงฆ์)

๓.๓ การช่วยปิดทางอบาย คือปิดกั้นมิให้คนบางประเภทถลาลึกลงสู่ทางแห่งความเสื่อมฉิบหาย เช่น เสด็จไปโปรดโจรองคูลิมาล ก่อนที่จะพบมารดาระหว่างทางและก่อนจะกระทำความผิด (ฆ่ามารดา) อันเป็นกรรมหนัก

๓.๔ การทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อ
ความดำรงมั่นแห่งพระศาสนา พระวินัยถือว่าเป็นรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา เมื่อพระสงฆ์บางรูปกระทำสิ่งที่ไม่สมควรแก่สมณะ เป็นที่

ตำหนิติเตียนของชาวโลก พระองค์ทรงวางเป็นข้อบังคับห้ามทำเช่นนั้นอีกต่อไป พระวินัยที่ทรงบัญญัติขึ้นเป็นเครื่องควบคุมสงฆ์ให้มีความสงบเรียบร้อย เป็นที่เลื่อมใสของประชาชน และเป็นเครื่องจรรโลงพระพุทธศาสนาให้มั่นคงถาวร

๓.๕ ทรงสถาปนาสถาบันสืบทอดพระพุทธศาสนา ทรงตั้งพุทธบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา พร้อมทรงวางหน้าที่ให้แต่ละฝ่ายปฏิบัติและหน้าที่พึงปฏิบัติร่วมกัน เพื่อความวัฒนาสถาพรแห่งพระพุทธศาสนาสืบไป

พระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้าที่ควรเอาเป็นแบบอย่าง

๑. ทรงสอนสิ่งที่จริง และเป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง

๒. ทรงรู้เข้าใจสิ่งที่สอนอย่างถ่องแท้สมบูรณ์

๓. ทรงสอนด้วยเมตตา มุ่งประโยชน์แก่ผู้รับศาสนเป็นที่ตั้งไม่หวังผลตอบแทน

๔. ทรงทำได้จริงอย่างที่สอนและเป็นตัวอย่างที่ดี

๕. ทรงมีบุคลิกภาพโน้มน้าวจิตใจให้เข้าใจลึซัดสนิทสนม และพึงพอใจได้ความสุข ทรงมีหลักการสอนและวิธีสอนที่ดีเยี่ยม

ดังนั้นพุทธวิธีการสอนกับกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ เป็นการสอนที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของหลักการสำคัญ ๓ ประการ คือ เน้นความแตกต่างระหว่างบุคคล เน้นให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในการคิด การปฏิบัติจริงและสรุปองค์ความรู้ด้วยตนเอง และมุ่งให้ผู้เรียนได้รับประโยชน์สูงสุดจากการ

เรียนรู้ และเน้นให้ผู้เรียนได้เข้าใจตนเอง โดยเฉพาะด้านจิตใจของตนเอง เพื่อให้ผู้เรียนได้ปรับปรุงแก้ไขตนเองจนได้บรรลุธรรมขั้นใดขั้นหนึ่งตาม อุปนิสัยสมบัติที่เคยอบรมสั่งสมมา ในขณะทีลักษณะของกิจกรรมการเรียนรู้ที่แตกต่าง

กันนั้น ผู้วิจัยพบว่าแตกต่างกันอยู่เล็กน้อย คือ กระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ เน้นให้ผู้เรียนได้เรียนรู้กระบวนการเรียนรู้ของตนเอง เพื่อให้ผู้เรียนได้เทคนิคและวิธีการในการแสวงหาความรู้ใหม่ๆ ต่อไป

หนังสืออ้างอิง

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙.)

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

หนังสือ:

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธธรรม ฉบับขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด. ๒๕๔๙)

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๘)

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต).พุทธวิธีในการสอน.กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด,๒๕๔๐

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ วิฑูญาโณ).พุทธวิธีเผยแผ่พระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: พรศิวกการพิมพ์, ๒๕๔๒

วสิน อินทสระ.พุทธวิธีในการสอน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๓๘